त्रैमासिकी / जून २०२३

गीर्वाणपत्रिका

जयति जयति गीर्वाणी सरस्वती सुरसवती । सारस्वतजनमोहिनी संस्कृतसुविलासिनी ॥

जून २०२३

अनुक्रमणिका

गुरूपदेशः	१
निवेदनम्	१
चिन्तनम्	२
सुभाषितम्	३
पावनकार्ला-गुरुक्षेत्रम्	४
अद्भुता अनुभूतिः	४
कथा मनीषापञ्चकस्य	६
ईदृशः एकः राष्ट्रपतिः	७
बालरञ्जनी	
एकाग्रता	८
शब्दपटः	९
तस्मै पाणिनये नमः	१०
रुचिरा	१२
हास्यकणिका	१२
छान्दोग्य - उपनिषत्	१३
योगविषये किञ्चित् ...	१४
उत्तराणि	१४

॥ गुरूपदेशः ॥

दशमगुरु-परमपूज्य-
श्रीमत्-परिज्ञानाश्रम-स्वामिवर्यः ।

भवद्भिः सर्वैः मनसि सर्वदा संस्मर्तव्यं यत् अस्मिन् जगति वयं स्वस्य वास्तविकरूपं ज्ञातुम् आगताः तथा अयमेव अस्माकं जीवनस्य उद्देशः ।

एकादशगुरु-परमपूज्य-
श्रीमत्-सद्योजातशङ्कराश्रम-स्वामिवर्यः ।

सत्सङ्गः अर्थपूर्णः भवितव्यः। सत्सङ्गः अन्तर्दृष्टिं प्रददाति तथा नैकान् भ्रमान् दूरीकरोति, किन्तु अस्यां प्रक्रियायां सत्सङ्गस्य तात्पर्यम् अस्माभिः ज्ञातव्यम् ।

गुरूपदेशानुवादः - वरदा सौकूर , मुम्बई

निवेदनम्

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः। ॐ श्रीभवानीशङ्कराय नमः। ॐ श्रीमात्रे नमः ।

वैशाखमासस्य शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां तिथौ अद्वैतवेदान्तप्रतिपादक-महद्-ग्रन्थकार-प्रस्थानत्रयभाष्यकार-जगद्गुरुशङ्कराचार्याणां जयन्तिः। जगद्गुरुशङ्कराचार्याः तु साक्षात् भगवतः ईश्वरस्य अवतारः। तत्कालीन-समाजे प्रचलितं पुराणरीत्यनुसारित्वं , धार्मिक-अन्धानुकरणं निराकृत्य ज्ञानोपासनायाः मार्गं सन्दर्श्य , वेदाः ईश्वरप्रणीताः एव इति सम्बोध्य , जगद्गुरुशङ्कराचार्याः हिन्दुधर्मस्य पुनरुत्थानं कृतवन्तः । सरल-पूजाविधानं संयोज्य सगुणोपासना एव निर्गुण-निराकार-ब्रह्मप्राप्तेः साधनम् इति प्रतिपादितवन्तः । तस्मात् अन्धश्रद्धाप्ररूढसमाजे जनजागृतिः सम्प्रवृत्य सर्वत्र आध्यात्मिक-तरङ्गः प्रसृतः। वेदान्तप्रचारे संलग्नाः सम्भूय केवलं द्वात्रिंशत् - वर्षकालांशे अखिलभारतभ्रमणं कृत्वा चतुर्दिक्षु मठस्थापनं कृत्वा बौद्धिक-तात्विक-धार्मिकादि- भिन्नस्तरेषु एकसूत्रताम् आनेतुं, साधयितुं च आचार्याणां प्रयासः विलक्षणः एव।

अस्माकं श्रीवल्लीमठे सर्वे साधकाः जगद्गुरुशङ्कराचार्याणां जयन्तिम् अत्युत्साहेन श्रद्धया च आचरितवन्तः।

परमपूज्य सद्योजात-शङ्कराश्रम-गुरुवर्याणां पवित्रसान्निध्ये शाङ्करभाष्यस्य भगवद्गीता-कठोपनिषद्- ब्रह्मसूत्रतः केषाञ्चन अंशानां सामूहिकपठनेन , गुरुवर्याणां करकमलाभ्यां जगद्गुरुशङ्कराचार्याणां सम्पन्नपूजनेन मठपरिसरः पुनीतः सञ्जातः । तथा गुरुवर्याणाम् उपदेशात्मक-आशीर्वचनेन वयं सर्वे धन्यताम् अनुभूतवन्तः।

दृतमेव विधेहि कृपां सहजाम्।
भव शङ्कर देशिक मे शरणम् ॥ (तोटकाष्टकम्)

इति सम्प्रार्थ्य गीर्वाणपत्रिकायाः तृतीयवर्षस्य प्रथमपुष्पं श्रीचरणकमलयोः सादरं सविनयं समर्पयामः ।

-सम्पादिका

चिन्तनम्

- सुजाता हळदीपुर , मुम्बई

गतनव्हेम्बरमासे गीर्वाणप्रतिष्ठया आयोजिते चिन्तने 'तवैवास्मि ' इति वचनम् अधिकृत्य चिन्तनं सञ्जातम् । अस्य चिन्तनस्य सारांशः अधः दीयते।

- **' तवैवास्मि ' ईदृशी भावना केन कं प्रति प्रकटीकृता भवितुं शक्यते?**

  बालकेन मातरं प्रति , छात्रेण अध्यापकं प्रति , मित्रेण आत्मीयस्नेहितं प्रति , प्रियतमया प्रियकरं प्रति , भक्तेन देवं प्रति , रुग्णेन वैद्यं प्रति , शिष्येण गुरुं प्रति ईदृशी भावना भवितुं शक्यते ।

- **एतद् वचनं कीदृशान् भावान् दर्शयति?**

  ' तवैवास्मि ' वचनम् अत्यन्तनिकटसम्बन्धं , घनिष्ठाप्रीतिं , नितरां श्रद्धां , वैराग्यं , समर्पणं , सम्पूर्णशरणागतिम् इत्यादीन् भावान् प्रकटीकरोति।

- **यदि भक्तस्य कृते देवः एव सर्वस्वं तर्हि जन्मदात्रीमात्रा सह वा तादृशैः अन्यबान्धवैः सह तस्य कीदृशः व्यवहारः भवेत् ?**

  व्यवहारे एतैः जनैः सह सम्बन्धः तु अनिवार्यः। तेषां विना जीवनम् अशक्यम् एव । किन्तु एकः श्रेष्ठः भक्तः सर्वेषु तस्य प्रियं देवमेव पश्यति । तथा

  ' त्वमेव माता च पिता त्वमेव , त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
  त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव , त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥ '
  एतेन भावेन व्यवहरति । मम प्रियदेवः एव मातृरूपेण , पितृरूपेण , बन्धुरूपेण मया सह व्यवहारं करोति इति विश्वासेन जीवनं यापयति।

- **अन्यः अपि एकः दृष्टिकोणः –**

  भक्तः चिन्तयति – " एतस्मिन् जगति एते भिन्नभिन्नाः सम्बन्धाः मम कृते अनिवार्याः एव । तथापि सः जानाति यत् एते सर्वे सम्बन्धाः तात्कालिकाः अशाश्वताः च । मम शाश्वतसम्बन्धः अस्ति केवलं गुरुणा सह , यः जन्मजन्मान्तरे मम उद्धारार्थं मानवशरीरं धारयित्वा प्रकटीभवति । यावत् पर्यन्तम् मया तत् परमोच्चपदं न प्राप्यते तावत् पर्यन्तं सः मां न त्यजति। " सः भक्तः प्रार्थयते यत् गुरुः एव मम आप्तः । एतस्मात् मम वियोगः कदापि न भवेत् । एकस्य धनिकस्य गृहं स्वगृहमिति मत्वा कार्यं कुर्वती सेविका इव सः भक्तः अन्यैः सह व्यवहारं करोति । यथा एषा सेविका धनिकस्य पुत्रं स्वपुत्रमिव पालयति किन्तु हृदये निश्चितरूपेण जानाति यत् एतत् न मम गृहं न मे एषः पुत्रः। मम स्वस्य गृहं , मम आप्तजनाः च भिन्नाः एव यैः सह मम दृढतर-अनुबन्धः अस्ति।

- **अस्मिन् सन्दर्भे स्मर्यते हनुमतः वचनम् –**

  दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।
  हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥

  एतस्मिन् जगति यदा अहम् अन्यजनैः सह व्यवहारं करोमि तदा मम परिचयः भिन्नः भवितुं शक्यते । किन्तु अहं दृढतया जानामि यत् मम शाश्वतसम्बन्धः केवलं मम गुरुणा सह एव अस्ति इति ।

- **परमपूज्यपरिज्ञानाश्रम - स्वामिवर्यैः उक्तं वचनम् -**

  'भवान् मम' इति प्रथमसोपानः ।

  'तवैवाहम्' इति द्वितीयः सोपानः।

  'तवैवांशोऽहम्' इति अन्तिमसोपानः यत्र गुरु-शिष्ययोः वा भगवान्-भक्तयोः सायुज्य-ऐक्यं साध्यते।

सुभाषितम्

- जिज्ञा ढोलकिया , मुम्बई

सदयं हृदयं यस्य भाषितं सत्यभूषितम् ।

कायः परहिते यस्य , कलिस्तस्य करोति किम् ॥

भावार्थः -

यस्य हृदयं दयापूर्णम् अस्ति , वचनं सत्येन अलङ्कृतम् अस्ति , शरीरं परोपकाराय समर्पितं च भवति , कलिः तस्य किं करोति?

अर्थात् कलिः तस्य कामपि हानिं कर्तुं न शक्नोति ।

पावनकार्ला-गुरुक्षेत्रम्

- आरती अरुण सशीतल , मुम्बई

परमगुरुपरिज्ञानाश्रम-सन्निधानं
कार्लागुरुक्षेत्रे चिरकालमविरतम् ।
सञ्जीवनी -समाधि- दर्शनं
करोति मनः शान्तं तृप्तम् ॥१॥

तेषामहर्निशस्मरणेन
भवति दुःखक्लेशहरणम् ।
तेषां केवलं कृपाकटाक्षेण
अहो भवति सुखमयजीवनम् ॥ २ ॥

नितरामस्माकं श्रीगुरुपदि
अस्ति चेत् अखण्डविश्वासः ।
निःसंशयं भवत्येव शिरसि
तेषां कृपा-वरदहस्तः ॥ ३॥

प्रतिवर्षं कार्लायां भवति
गुरुवर्याणां जन्मोत्सवः ।
आस्वादयितुं तं समायाति
भक्तजनानां महासागरः ॥ ४॥

अचिरदर्शनाय तेषां
भवति मनः अधीरम् ।
प्रणम्य तान् सानुरागं
प्राप्नुमः तेषां शुभाशिषम् ॥ ५ ॥

अद्‌भुता अनुभूतिः

- श्यामला हेब्ळे , बेङ्गळूरु

मम जीवने बहुवर्षेभ्यः पूर्वं श्रीमत्परिज्ञानाश्रम-गुरुवर्याणां कृपाकटाक्षेण घटितः अयम् एकः अविस्मरणीयः प्रसङ्गः ।

१९८२ तमे वर्षे अस्माकं वासः चेन्नै-नगरे आसीत्। ग्रीष्मकालस्य विरामदिनेषु वर्तुलपर्यटनं (Circular tour) कर्तुम् ऐच्छन् मम पतिः महायोजनां कल्पितवान्।

चेन्नै-नगरतः रेलयानेन शिरालीग्रामं श्रीचित्रापुरमठ-रथोत्सवार्थं गमनम् । ततः लोकयानेन गोवानगरं मङ्गेशी-शान्तादुर्गा-नागेशी- आदीनां कुलदेवतानां दर्शनार्थं प्रवासः । तस्मात् मुम्बापुरीं कोङ्कणसेवक-नाम-यात्रिकनौकया जलयात्रा-प्रयाणम् । तत्र मम ननान्दुः पुत्र्याः विवाहे भागम् ऊढ्वा अनन्तरं ततः चेन्नै-नगरं प्रत्यागमनम् । एवमासीत् अस्माकं वर्तुलपर्यटन-योजना ।

तदर्थं चिटिकाक्रयणम्, गोवानगरे वसतिगृहव्यवस्थापनम्, अस्माकं बान्धवेभ्यः आगमन- सूचनापत्र- प्रेषणम् इत्यादयः सिद्धताः आरब्धाः । अस्माकं प्रयाणं सुव्यवस्थितं भवेद् इत्यर्थं मासद्वय-पूर्वमेव मम पत्या कार्याणि कृतानि ।

वयं गृहसदस्याः पञ्चजनाः रथोत्सवार्थं दिनत्रयपूर्वमेव शिरालीमठं प्राप्तवन्तः । तत्र सर्वेषु कार्यक्रमेषु आनन्देन भागं स्वीकृतवन्तः । रथोत्सवदिने मध्याह्ने पताकाभिः विभूषितरथस्य कर्षणं क्षेत्रे जनैः भवति । रात्रौ अस्माकम् आराध्यदेवः भवानीशङ्करः वैभवेन शिबिकायाम् उपविश्य पर्यटनं कृत्वा (मृगबेटे) मृगयार्थं गत्वा उषःकाले मठं पुनरायाति । तत्र राजाङ्गणे अलङ्कृते मण्डपे विराजमानः भवति। तदा भक्ताः ' वोक्कुली ' इति कार्यक्रमे वर्णमिश्रित-जलेन अन्योऽन्यं सिञ्चयन् क्रीडन्ति।

अस्माकं श्रीपरिज्ञानाश्रमगुरुवर्याः अलिन्दे स्थित्वा लघु-द्रोणी-परिमितं पवित्रं वर्णजलं प्रथमम् अधःस्थितानां साधकानामुपरि प्रोक्षणं कुर्वन्ति, पातयन्ति च। तत्क्षणे एव सर्वे जनाः प्राङ्गणे स्थापित-बृहद्-भाण्डेभ्यः जलं नीत्वा, परस्परेषु क्षिप्त्वा च खेलन्ति । तस्मिन् दिने अपि सर्वे साधकाः गुरोः आगमनार्थं प्रतीक्षां कुर्वन्तः आसन् । तदैव एषा घटना सञ्जाता ।

मम अष्टवर्षीया पुत्री स्नात्वा यदा स्नानगृहात् बहिः आगच्छन्ती आसीत् अकस्मात् मूर्च्छिता भूत्वा अधः पतिता । तस्याः ओष्ठौ नखाः च नीलवर्णीयाः जाताः । भीता अहं मम पतिम् आहूतवती । सः झटिति आगत्य तां हस्तद्वये उत्थाप्य अलिन्दस्य साक्षात् अधो भागे स्थितवान् । तस्मिन्नेव समये श्रीपरिज्ञानाश्रमगुरुवर्याः द्रोणीतः पवित्रजलं प्रत्यक्षम् अधः पातितवन्तः । तत् जलं मम पुत्र्याः उपरि निर्झरः इव पतितम् । तावत् पर्यन्तम् अहं रुदती गुरुं प्रार्थयमाना स्थिता आसम् ।

क्षणाभ्यन्तरे शीतलजलस्पर्शेन जागरिता मम पुत्री 'अम्मा' इति आह्वयन्ती उत्थितवती, भूमौ स्थितवती च । मम पतिः तां गुरुं नन्तुम् आदिष्टवान् । अहं सोच्छ्वासं हृत्पूर्वकं गुरुवर्येभ्यः कृतज्ञतां समर्पितवती । अनन्तरं दिनद्वयं सा ज्वरेण बाधिता आसीत् किन्तु गुरोः आशिषा शीघ्रमेव स्वस्था भूता । सा तु पुनर्जीवनं प्राप्तवती इति मम दृढविश्वासः।

अस्माकं यात्रा विना क्लेशम् अग्रे गता । गोवा, मुम्बई सर्वत्र यथेच्छा भ्रमणं कृत्वा, सर्वान् बन्धून् मिलित्वा अन्ते चेन्नै-नगरं यथाक्षेमं निश्चितसमये प्राप्तवन्तः । गुरुशक्तेः विपुलतायाः अनुभवः मया प्राप्तः ।

निधये सर्व-विद्यानां , भिषजे भवरोगिणाम् ।

गुरवे सर्व-लोकानां , श्रीपरिज्ञानगुरवे नमः ॥

कथा मनीषापञ्चकस्य

– रवीन्द्र शिराली , मुम्बई

यदा श्रीमदादिशङ्कराचार्याणां काशीनगरे वास्तव्यम् आसीत् तदा प्रतिदिनं ब्राह्ममुहूर्ते गङ्गास्नानं कृत्वा कमण्डलुं गङ्गाजलेन पूरयित्वा काशीविश्वनाथस्य अभिषेकपात्रे तद् जलं गुरुवर्याः स्थापयन्ति स्म । अभिषेकः प्रतिदिनं प्रातःकाले सार्धचतुर्वादने आरभते स्म। तत्पश्चात् कोऽपि अभिषेकपात्रे जलं पूरयितुं न शक्नोति इति नियमः आसीत् ।

कस्मिंश्चित् दिने आचार्याः पद्मपाद-नाम्ना शिष्येण सह स्नानस्य पश्चात् जलं गृहीत्वा गच्छन्तः आसन् तदा मार्गे एकः चाण्डालः मार्जनीं गृहीत्वा अग्रे मन्दं मन्दं चलन् आसीत् । मन्दिरं परितः सर्वे मार्गाः अतीव सङ्कुचिताः । अतः आचार्याः अग्रे गन्तुं न शक्तवन्तः । आचार्याणां मुखात् " गच्छ गच्छ " इति शब्दाः उद्गताः । तत् श्रुत्वा चाण्डालः अवदत्...

अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यं चैतन्यमयात् ।
किं दूरीकर्तुं वाञ्छसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छ इति ॥

" गच्छ गच्छ " इति किमर्थं वदसि । किं दूरीकर्तुं वाञ्छसि (मम अपवित्रं) स्थूलशरीरं वा (जीवस्य) चैतन्यं वा।

आचार्याणां मनसि चलतः विचारान् अवगम्य सः पुनरपि अवदत्...

किं गङ्गाम्बुनि बिम्बितेऽम्बरमणौ चण्डालवाटीपयः
पूरे चान्तरमस्ति काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोर्वाम्बरे।
प्रत्यग्वस्तूनि निस्तरङ्गसहजानन्दावबोधाम्बुधौ
विप्रोऽयं श्वपचोऽयमित्यपि महान् कोऽयं विभेदभ्रमः ॥

संविता-समीक्षा हट्टङ्गडी , पुण्यनगरी

चाण्डालवाटीपयसि वा गङ्गाजले वा दृश्यमानं सूर्यस्य प्रतिबिम्बं (पवित्रताम् अपि) समानं तथैव काञ्चनघट्यां वा मृत्कुम्भे वा वर्तमाने अम्बरे अपि समानम् । प्रत्येकस्य नरस्य मनसि जन्मतः निस्तरङ्गानन्दसागरस्य अनुभूतिः शक्या (तस्य देहस्य पवित्रता न विचार्यमाणा) । अतः श्वापदं भुज्यमानस्य चाण्डालस्य अपेक्षया विप्रः श्रेष्ठः इति विभेदभ्रमः किमर्थम् ?

चाण्डालस्य वाक्ताडनं श्रुत्वा तं पुनरपि पश्यन्तः आचार्याः तद्स्थाने साक्षात् भगवान्-शङ्करं दृष्टवन्तः।

तं विनम्य आचार्याः पञ्च श्लोकान् अवदन् । आचार्याणाम् इयं श्लोकरचना " मनीषापञ्चकम् " नाम्ना प्रसिद्धा भूता।

गुरुः कथम् अवगन्तव्यः इति मनीषापञ्चके सूक्ष्मतया आचार्यैः वर्णितम् अस्ति ।

ईदृशः एकः राष्ट्रपतिः

– सुधा भट कल्याणपूर , मङ्गलूरु

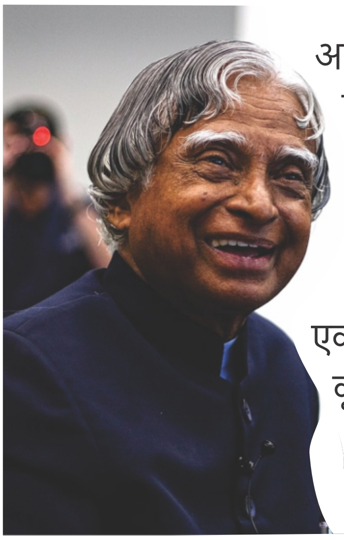

अस्माकं पूर्व-राष्ट्रपतेः श्री. ए.पि. जे. अब्दुल कलाम्-महोदयस्य विषये इदम् एकम् अप्रकटितम् उपाख्यानम् ।

एकवारं राष्ट्रपतिमहोदयः कूर्गराज्यं प्राप्तवान् । कलाम्-महोदयस्य भाषणस्य कन्नडभाषायाम् अनुवादं कर्तुं डॉ. गुरुराजः करजगीः नियोजितः आसीत् । डॉ. गुरुराजः कलाम्-महोदयस्य परिचितः व्यक्तिः एव । तस्मिन् दिने कलाम्-महोदयः हेलिकोप्टर-यानेन आगत्य सभाङ्गणं प्रविष्टवान् । कार्यक्रमः प्रारभत । यदा गुरुराजः वेदिकायाः उपरि गन्तुम् उद्युक्तः तदा सः एकां पञ्चवर्षीयां रुदतीं बालिकां दृष्टवान् । पार्श्वे एव उपविष्टं तस्याः जनकं गुरुराजः तस्याः रोदनस्य कारणं पृष्टवान् । जनकः उक्तवान् – " सा राष्ट्रपतिमहोदयेन सह हस्तान्दोलनं कर्तुं गतवती परन्तु आरक्षकाः अनुमतिं न दत्तवन्तः तस्याः हस्तं प्रणुदितवन्तः च " इति । गुरुराजः किमपि न उक्त्वा वेदिकायाः उपरि गतवान् ।

राष्ट्रपतिमहोदयेन भाषणं कृतम् । अनुवादस्य कार्यमपि समाप्तम् । सम्प्रति गुरुराजः कलाम्-महोदयस्य समीपं गत्वा अवनम्य उक्तवान् - " महोदय, एकं वक्तुम् इच्छामि । " कलाम्-महोदयः यदा सम्मतिं दत्तवान् तदा गुरुराजः तस्मै रुदतीं बालिकां दर्शयित्वा उक्तवान् – " महोदय ! सा बालिका भवता सह हस्तान्दोलनं कर्तुम् इच्छति अतः रुदती अस्ति " इति। तदा कलाम्-महोदयः – " ओहोहो ! तर्हि ताम् अत्र आह्वयतु । " इत्युक्त्वा हस्तेन "आगच्छतु " इति सङ्केतं कृतवान् तथा आरक्षकं निर्दिष्टवान् च ।

तत्क्षणं सार्धषडङ्घ्रि-उन्नतः (6'5" feet tall) आरक्षकः तां बालिकां चटकां इव गृहीत्वा आनीतवान् । कलाम्-महोदयः ताम् उत्थाप्य स्वस्य अङ्के उपावेश्य निमिषार्धपर्यन्तं तया सह हस्तान्दोलनं कृतवान् । बालिका तु अतिसन्तुष्टा अभवत् । तदनन्तरं कलाम्-महोदयः उत्पीठिकायाः उपरि स्थितान् भर्जित-काजूतकान् गृहीत्वा तस्याः हस्ते स्थापितवान् अपि च पृष्टवान् – " मम स्वाक्षरम् (Autograph) इच्छसि किम् ? " इति । सा बालिका केवलं राष्ट्रपतिं पश्यन्ती आसीत् । सा किमपि वक्तुं न शक्तवती । श्रीकलाम्-महोदयः रिक्तकागदार्थम् इतस्ततः दृष्टवान् । किन्तु तेन रिक्तकागदं न प्राप्तम् । तदा उत्पीठिकायाः उपरि स्थितां कार्यक्रमस्य निमन्त्रणपत्रिकां गृहीत्वा तस्य पृष्ठभागे हस्ताक्षरं कृत्वा तां पत्रिकां तस्याः बालिकायाः हस्ते स्थापयितुं परिदृष्टवान् । परन्तु तस्याः हस्ते आसन् काजूतकाः !

एतत्सर्वं पश्यन् गुरुराजः कलाम्-महोदयस्य हस्तात् तत् कागदं गृहीत्वा बालिकाम् उत्थाप्य वेदिकायाः अवरुह्य तस्याः जनकस्य समीपे गतवान् । जनकम् उद्दिश्य उक्तवान् - " पश्यतु ! अद्य अत्र ५-६ दृश्यचित्रकाराः (videographers) सन्ति । ते पञ्चनिमिषपर्यन्तं वेदिकायाः उपरि घटितदृश्यस्य चित्रीकरणं कृतवन्तः । भवान् तेभ्यः चित्राणि गृह्णातु । तथैव एतं कलाम्-महोदयेन हस्ताक्षरकृतं कागदं आबन्धं (photo frame) कृत्वा भवतः पुत्र्यै उपायनरूपेण ददातु । एकः जनकः ईदृश-अमूल्य-उपायनस्य अपेक्षया अन्यत् किं दातुं शक्नोति ! राष्ट्रपतिपदे प्रतिष्ठित-व्यक्तिना सह ईदृशसमारम्भे शताधिकजनाः हस्तान्दोलनं कर्तुम् इच्छन्ति । तेषाम् इच्छां पूरयितुं साध्यं किम् ? किन्तु अत्र कलाम्-महोदयः स्वयं भवतः लघुबालिकायाः इच्छां पूरितवान् । "

बालरञ्जनी

एकाग्रता

- शिल्पा मुद्गर , मुम्बई

''अर्जुने एव आचार्यस्य विशेषा प्रीतिः । न सः अस्मासु अनुग्रहं करोति ।'

दुर्योधनस्य एतानि असूयायुक्त-वचनानि द्रोणाचार्यः श्रुतवान् । 'मम शिष्याणां यदि एषा मतिः, तर्हि कोऽपि उपायः कर्तव्यः' इति द्रोणाचार्यः चिन्तितवान् ।

गुरुः द्रोणाचार्यः पाण्डवान् कौरवान् च शस्त्रविद्यां शिक्षयति स्म । सर्वेषु शिष्येषु अर्जुनस्य कौशल्यं विलक्षणमासीत् । धनुर्विद्यायाम् अर्जुनस्य दक्षता ननु अद्वितीया । दिवारात्रं सः अभ्यासं कृत्वा अतीव निपुणः लक्ष्यवेधी अभवत् ।

अन्यशिष्येभ्यः तस्य कौशल्यं दर्शयितुं गुरुद्रोणाचार्यः एकस्याः स्पर्धायाः आयोजनं कृतवान् । सः एकस्मिन् वृक्षे एकं काष्ठनिर्मितं खगं स्थापितवान् । ततः सः शिष्यान् अवदत् – ' तस्य खगस्य नेत्रं लक्षीकृत्य बाणः क्षेप्तव्यः । '

एकैकशः सर्वे प्रयत्नं कृतवन्तः । पाण्डवेषु ज्येष्ठः युधिष्ठिरः बाणं क्षेप्तुं सज्जोऽभवत् । तदा आचार्यः तं पृष्टवान् – ' किं पश्यसि ?' युधिष्ठिरः अवदत् – 'खगं , वृक्षम् , आकाशं च । ' युधिष्ठिरस्य बाणः लक्ष्यात् भ्रष्टः अभवत् ।

तदनन्तरं दुर्योधनः पुरतः आगतवान् । ' किं पश्यसि ? ' इति आचार्येण पृष्टे सः उक्तवान् – ' वृक्षस्य शाखां, खगं, खगस्य मस्तकं, तस्य नेत्रं , तस्य शरीरं च । ' दुर्योधनः अपि लक्ष्यं न साधितवान् ।

ततः भीमः, दुःशासनः, अन्ये पाण्डवाः कौरवाः च ये ये आगत्य प्रयत्नं कृतवन्तः , ते सर्वे निष्फलीभूताः ।

यदा अर्जुनः धनुषि बाणं स्थापयित्वा खगं

दया बाळे कोप्पिकर , न्यू जर्सी

लक्षीकृतवान् , तदा आचार्यः तं पृष्टवान् – ' किं दृश्यते ? ' अर्जुनस्य उत्तरम् आसीत् – 'खगस्य नेत्रम् ।'

द्रोणाचार्यः – वृक्षः ?

अर्जुनः – न दृश्यते ।

द्रोणाचार्यः – शाखा ?

अर्जुनः – न दृश्यते ।

द्रोणाचार्यः – खगस्य चञ्चुः ?

अर्जुनः – न दृश्यते ।

द्रोणाचार्यः – अन्यत् किं दृश्यते ?

अर्जुनः – न किमपि । केवलं खगस्य नेत्रम् ।

द्रोणाचार्यः – मुञ्च बाणम् ।

अर्जुनः बाणं मोचितवान् । बाणेन साक्षात् खगस्य नेत्रं विद्धम् । कथ्यते यत् –

ज्ञानतृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययन दक्षता ।
एकाग्रता महत्त्वेच्छा विद्यार्थिगुण-पञ्चकम् ॥

एतैः सर्वगुणैः संपन्नः अर्जुनः स्वं श्रेष्ठशिष्यमिति प्रमाणीकृतवान् ।

अधोदत्तपदानां सन्धिरूपाणि कथायां सन्ति । तानि कथातः उद्धृत्य रिक्तस्थानानि पूरयतु –

१. कः + अपि =

२. सज्जः + अभवत् =

३. विलक्षणम् + आसीत् =

४. श्रेष्ठशिष्यम्+ इति =

उत्तराणि अन्तिम-पृष्ठे दत्तानि

शब्दपटः – ग्रीष्म-ऋतुः

-कामाक्षी बैन्दुर , बेङ्गलूरु

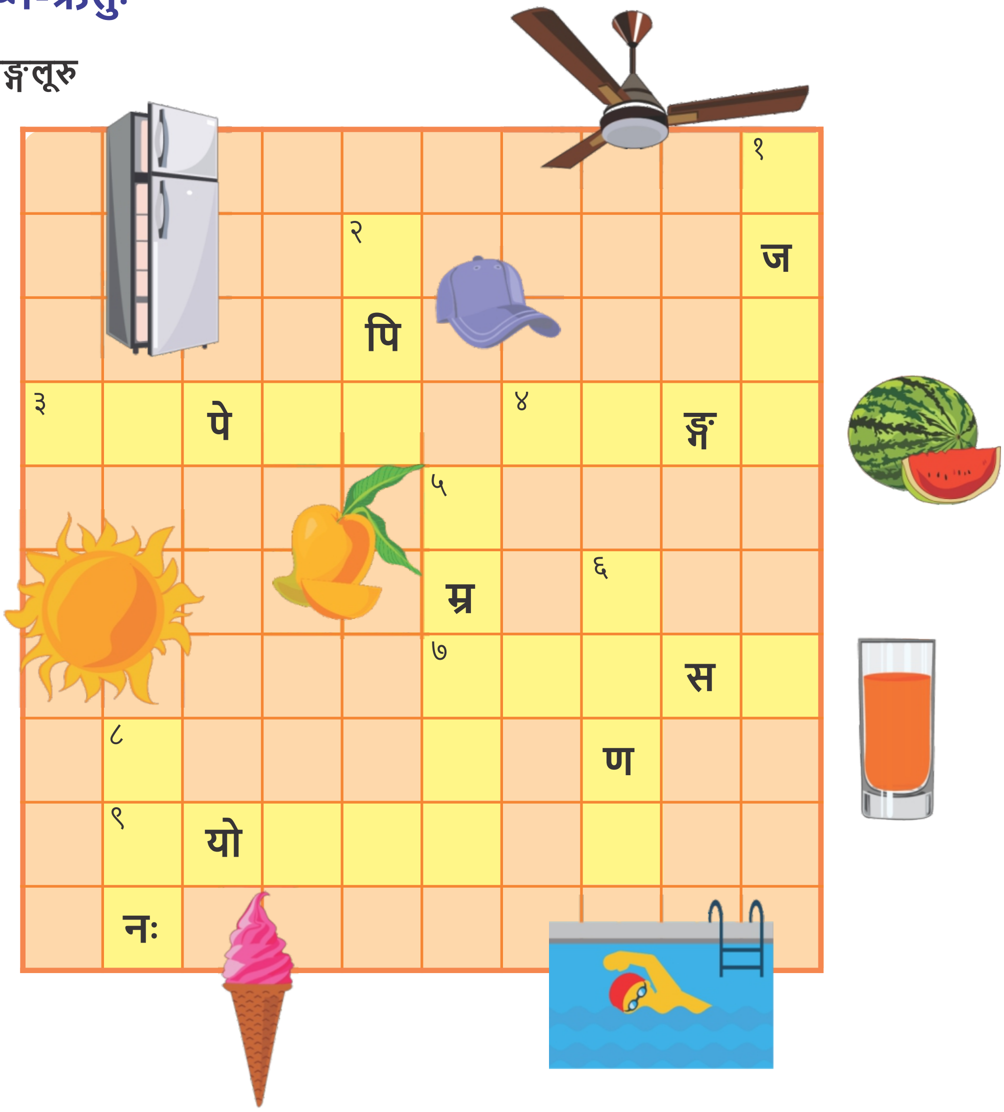

उत्तराणि अन्तिम-पृष्ठे दत्तानि

तस्मै पाणिनये नमः

- शुभदा वकनळ्ळी , टॉरोण्टो कॅनडा

संस्कृत-व्याकरणस्य रचयिता महर्षि-पाणिनिः । तैः अष्टाध्यायी नाम्ना एकः ग्रन्थः रचितः। अस्मिन् ग्रन्थे व्याकरणस्य विषये ४००० सूत्राणि सन्ति। तानि सर्वाणि सूत्राणि अष्टसु अध्यायेषु विभाजितानि । प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः सन्ति । आहत्य तस्मिन् ३२ पादाः सन्ति । अष्टानाम् अध्यायानां समाहारः इति अष्टाध्यायी । सूत्रपाठः इति तस्य अन्यत् एकं नाम ।

अष्टाध्यायी भागद्वये विभाजिता – सपादसप्ताध्यायी त्रिपादी च । सपादसप्ताध्याय्यां सप्त अध्यायाः अपि च अष्टम-अध्यायस्य प्रथमः पादः अन्तर्भूताः सन्ति (पादेन सह सप्ताध्यायी)। त्रिपाद्यां तु अष्टम-अध्यायस्य शेषाः त्रयः पादाः सन्ति ।

महर्षिपाणिनेः प्रमुखलक्ष्यम् अस्ति पदव्युत्पत्तिः । पदानि कथं निष्पन्नानि इति प्रदर्शनार्थं सूत्राणि विरचितानि ।

- **पाणिनीय सूत्राणां वैशिष्ट्यम् अस्यां कारिकायाम् उल्लेखितम् अस्ति –**

  अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतो मुखम् ।
  अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

  अन्वयः - सूत्रविदः अल्पाक्षरम् , असन्दिग्धं , सारवत् , विश्वतः मुखम् , अस्तोभम् , अनवद्यं (च वाक्यम्) "सूत्रं" विदुः ।

  विद्वांसः मन्यन्ते यत् अल्पैः अक्षरैः सारांशरूपेण स्पष्टरीत्या च उक्तं , यत् विश्वैः स्वीकृतं, यत् निष्किल्मिषम् अविरतं च वर्तते तत् सूत्रम् इति उच्यते । पाणिनि-सूत्रैः सम्पूर्णरीत्या सर्वाणि नियमानि पूरितानि ।

- **पाणिनीय-सूत्राणि षड् विधानि ।**

  संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

  अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

  १) **संज्ञासूत्रम्** = नामकरणं सूत्रम् । उदा. सुप्तिङन्तं पदम् (१.४.१४)

  २) **परिभाषासूत्रम्** = अनियमे नियमकारिणी परिभाषा । यत्र नियमः नास्ति, एतादृशं सूत्रम् आगत्य नियमयति । तेन अन्यसूत्राणाम् अर्थकरणं भवति । उदा. स्थानेऽन्तरतमः (१.१.५०)

  ३) **विधिसूत्रम्** = विधिं (कार्यं वा प्रक्रियां वा) उच्यते । उदा. इको यणचि (६.१.७६)

  ४) **नियमसूत्रम्** = पूर्वात् विद्यमानस्य नियमस्य सीमाम् आलिखति । उदा. रात्सस्य (८.२.२४)

  ५) **अतिदेशसूत्रम्** = एकस्मिन् शब्दस्वरूपे अन्यधर्मस्य आरोपणं करोति येन तस्य शब्दस्य स्वरूपं परिवर्तितं भवेत् । उदा. सार्वधातुकमपित् (१.२.४)

  ६) **अधिकारसूत्रम्** = एकस्मिन् पादे वा अध्याये वा बहुषु सूत्रेषु अस्य सूत्रस्य अनुवृत्तिः भवति । उदा. प्रत्ययः (३.१.१)

महर्षिपाणिनेः सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः, उणादिपाठः लिङ्गानुशासनम् इति संस्कृत-व्याकरणस्य पञ्चाङ्गानि ।

महेश्वरात् प्राप्तानि शिवसूत्राणि (माहेश्वरसूत्राणि) अक्षरसमाम्नाय नाम्ना प्रचलितानि । वर्णमातृकायाः सूत्र-दृष्ट्या पुनर्व्यवस्था एव । तेभ्यः महर्षिपाणिनिः अनेकान् प्रत्याहारान् रचितवान् ।

महर्षिपाणिनिना लिखितः अष्टाध्यायीग्रन्थः , वररुचिना-लिखित-वार्तिकग्रन्थेन सह पतञ्जलिना-लिखितं महाभाष्येण सह च पठ्यते व्याकरणं छात्रैः । अतः अष्टाध्यायी, वार्तिकग्रन्थः , महाभाष्यं च पाणिनीयव्याकरणम् इति उच्यते । ग्रन्थकाराः महर्षयः-पाणिनिः , वररुचिः , पतञ्जलिः त्रयः मुनयः विश्वे वन्द्यमानाः सन्ति।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं, तस्मै पाणिनये नमः ॥
वाक्यकारं वररुचिं, भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च, प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥
॥ तस्मै श्रीपाणिनये नमः ॥

स्वाध्यायः

रिक्तस्थलानि पूरयत -

१. महर्षिपाणिनिना _________ नाम्ना एकः ग्रन्थः रचितः। अस्मिन् ग्रन्थे व्याकरणस्य विषये _______ सूत्राणि सन्ति।

२. पाणिनीय-सूत्राणि ___ विधानि । ______, _______, ______, ______, _____, _____.

३. _________, _________, _________ च पाणिनीयव्याकरणम् इति उच्यते ।

४. ग्रन्थकाराः महर्षयः ______, _________, _________ त्रयः मुनयः विश्वे वन्द्यमानाः सन्ति।

उत्तराणि अन्तिम-पृष्ठे दत्तानि

रुचिरा

दीवकडगी – चाक्कॉ

पाककृतिः – गीता नाडकर्णी, मुम्बई

अनुवादः – सङ्गीता पवार, मुम्बई

साहित्यम् –

दीवकडगी (अपक्व-पनसफलं – Breadfruit इति नाम्ना अपि ज्ञायते)

घर्षित-नारिकेलः – अर्धकटोर-परिमितम्

तैलम् – त्रिचमस-परिमितम् अथवा आवश्यकतानुसारम्

सर्षपः (Mustard) – एक-चमस-परिमितः

हिङ्गुः (Asafoetida) – आवश्यकतानुसारम्

हरिद्राचूर्णम् - एक-चमस-परिमितम्

मरीचिकाचूर्णम् - द्वि-चमस-परिमितम्

गुडः - द्वि-चमस-परिमितः

चिञ्चा-फलसारम् (Tamarind Pulp) - द्वि-चमस-परिमितम्

कृतिः –

दीवकडगीं (अपक्व-पनसम्) निस्त्वचीं (peel) कृत्वा लघुशकलानि करोतु । एकस्मिन् पात्रे पनस-शकलानि स्थापयित्वा पात्रं बाष्पस्थाल्यां शीश्कारद्वयं भवति तावत् उच्चाग्नौ (on high flame) पचतु ।

यदा शकलानि शीतलीभवन्ति तदा तेषां किञ्चित् सम्मृदतु। भर्जनपात्रे (frying pan) त्रि-चमस-परिमितम् तैलम् उष्णीकरोतु । तस्मिन् एक-चमस-परिमितं सर्षपान् संयोजयतु । यदा सर्षपाः चट् चट् ध्वनिं कुर्वन्ति तदा हिङ्गुं , हरिद्रां , मरीचिकाचूर्णं , गुडं , चिञ्चा-फलसारं , सम्मृदित-अपक्व-पनस-शकलानि च संयोजयतु । घर्षित-नारिकेलम् अपि संयोजयतु । सततं सम्यक् आलोडनं करोतु (stir continuously) । दीवकडगी-चाक्कॉ सिद्धः अस्ति ।

हास्यकणिका

- सुधा भट कल्याणपूर , मङ्गलूरु

वैद्यस्य समीपे गतः एकः व्यक्तिः स्वीयसमस्याम् उक्तवान् -

व्यक्तिः – भोः ! बसयाने अहं निद्रावशं भवामि । निद्राम् अवरोद्धुं किमपि औषधम् इच्छामि ।

वैद्यः – तर्हि का समस्या अस्ति ? सम्यक् निद्रां करोतु ।

व्यक्तिः – न , न वैद्यमहोदय ! तत् कथं साध्यम् ? अहं तु लोकयान-चालकः अस्मि ।

छान्दोग्य -उपनिषत्

– कृष्णानन्द मङ्कीकर , मुम्बई

सामवेदस्य ब्राह्मणान्तर्गता छान्दोग्य-उपनिषद् अतिशया महत्त्वपूर्णा अस्ति । अस्यामेव ' **तत्त्वमसि** ' इति महावाक्यमुक्तं दृश्यते ।

इयमेका बृहदुपनिषत् । अष्ट अध्यायाः ये १५४ खण्डेषु विभाजिताः तथा ६३५ तमा श्लोकसङ्ख्या अस्ति अस्मिन्नुपनिषदि । (ईशोपनिषदि १७-१८ श्लोकाः तथा केनोपनिषदि ३५ श्लोकाः सन्ति ।)

अस्माकं गुरुवर्याः अनेकवारम् एकं शान्तिमन्त्रं विशदीकुर्वन्ति ' **आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि** ' इति शब्दैः प्रारब्धः अयं शान्तिमन्त्रः अस्मिन्नुपनिषदि एव ।

इयमुपनिषत् , ख्रिस्तपूर्वे ६०० – ८०० शकाब्दस्य मध्ये सङ्कलिता इति केचन विद्वज्जनाः मन्यन्ते ।

अस्मिन्नुपनिषदि, आदौ ॐकारस्य विवेचनमतीव विलक्षणम् । ' **उद्गीथः** ' इत्यनेन शब्देन ॐकारः सम्बोधितः ।

त्रिषु अध्यायेषु (६-८) अस्माकं पुरातनं तत्त्वज्ञानमुद्गीतमस्ति । षष्ठे अध्याये, श्वेतकेतु-उद्दालक-आरुणि-संवादः अतीव प्रसिद्धः ।

एतस्मिन् संवादे श्वेतकेतोः पिता उद्दालकः आरुणिः, श्वेतकेतोः द्वादश- वर्षाध्ययनानन्तरं पुत्रं पृच्छति , " किमधीतं त्वया ? (कः) आदेशः अप्राक्ष्यः येन अश्रुतं श्रुतं (भवति), अमतं मतं (भवति), अविज्ञातं विज्ञातं (भवति) " इति । " कोऽयमादेशः " इति श्वेतकेतुना पृष्टः आरुणिः तं कथयति, " यथा (हे) सोम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं, ... यथा (हे) सोम्य एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातम् ..." ।

तदुपरान्तं ' कथमेकमेवाद्वितीयं तत् आसीत् , कथं सृष्ट्याः सर्जनमभवत् ' इत्यादयः विषयाः सन्ति अस्मिन्नुपनिषदि । " तत्त्वमसि श्वेतकेतो " इत्युक्त्वा , ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इत्येव उद्दालकः आरुणिमहर्षिः प्रतिपादयति वा इति मन्यामहे । अन्यतराः अनेके गहनाः विषयाः प्रतिपादिताः अस्मिन्नुपनिषदि । एतत्पुनः कदाचिद्यथावकाशं पश्यामः ।

यस्यापि वेदान्तस्य गभीरं चिन्तनं कर्तुमिच्छा, तेन एताः दश उपनिषदः अवश्यं पठितव्याः अभ्यासितव्याश्च । एतासां ' छान्दोग्य ' तथा ' बृहदारण्यक ' एते द्वे बृहत्यौ । तयोः विषयाः अपि गहनाः । किन्तु यदि वेदान्तप्रवेशः कर्तव्यः तर्हि एतयोः अध्ययनमावश्यकमेव । शनैः शनैः प्रारम्भं कुर्वन्तु ईश-केन-इत्यादीनां पठनम् । वेदान्तप्रवेशः सुरुचिकरः भवेत् इति आशास्महे । इत्यलम् ।

शुभं भवतु ।

योगविषये किञ्चित् ...

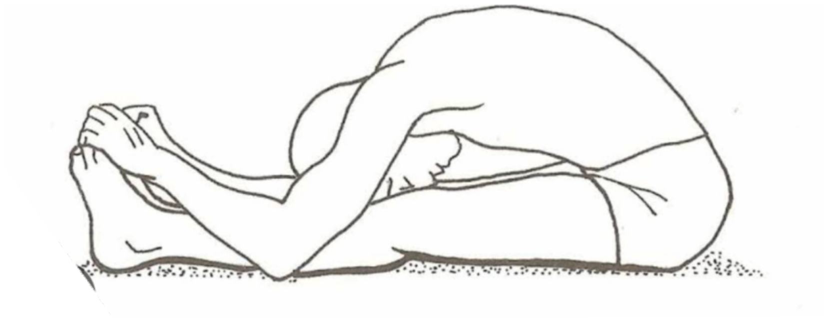

लेखः – मीनाक्षी बलजेकर , ठाणे
अनुवादः – वैशाली कोप्पीकर , मुम्बई

पश्चिमोत्तानासनम्

आसनं विस्तीर्य तस्योपरि पृष्ठवंशं सरलीकृत्य उपवेष्टव्यम् । पादयुगलं पुरतः सरलं प्रसार्य स्थापनीयम् । उच्छ्वसन् हस्तद्वयम् उद्यम्य पृष्ठवंशम् अवनम्य पादद्वयस्य अङ्गुष्ठौ धर्तव्यौ । अनन्तरं मन्दं मन्दं शिरः जानुद्वयस्य समीपं नेतुं वा तस्मिन् स्थापयितुं वा प्रयत्नः करणीयः । ३-५ निमेषपर्यन्तं श्वसन् तस्यां स्थित्याम् एव स्थातुं प्रयत्नः करणीयः ।

लाभाः – सम्पूर्णपृष्ठभागेन प्रलम्बितेन भूतेन ग्रीवातः गुल्फौपर्यन्तं स्नायवः दृढाः कार्यक्षमाः च भवन्ति। उदरे भारस्य कारणेन पचन-उत्सर्जन-क्रिया समीचीना भवति । सम्पूर्णशरीरस्य आरोग्यवर्धनं भवति।

वर्ज्यम् – पृष्ठवंशविकारः येषां वर्तते तथा येषां गुदाङ्कुरः (Piles) वर्तते तैः वैद्यानां सूचनानुसारम् एव एतद् आसनं करणीयम् ।

उत्तराणि

बालरञ्जनी

शब्दपटः

वामतः दक्षिणम् – ३) शीतपेटिका , ४) कलिङ्गम् , ७) फलरसम् , ९) पयोहिमम्

उपरिष्टात् अधः – १) व्यजनम् , २)टोपिका , ५) आम्रफलम् , ६) तरणम् , ८) तपनः

एकाग्रता - १) कोऽपि , २) सज्जोऽभवत् , ३) विलक्षणमासीत् , ४) श्रेष्ठशिष्यमिति

स्वाध्यायः

१) अष्टाध्यायी , ४००० २) षड् - संज्ञा , परिभाषा , विधिः , नियमः , अतिदेशः , अधिकारः

३) अष्टाध्यायी , वार्तिकग्रन्थः , महाभाष्यम् ४) पाणिनिः , वररुचिः , पतञ्जलिः

सम्पादिका – वरदा सौकूर
पृष्ठरचना – वन्दना बळवळ्ळी
सम्पादकीयसमितिः – शीला कळावर , दुर्गा कुम्टा , अर्चना काप्राडक , सुधा कार्नाड , शिल्पा मुदूर
सम्पादकीयसाहाय्यम् – तेजश्री बैलूर

अभिप्रायं तथा लेखं प्रेषयितुम् इच्छुकानाङ्कृते सम्पर्कः -
Email id: girvanapatrika@chitrapurmath.net.in (लेखार्थं शब्दमर्यादा-२५०)

गीर्वाणप्रतिष्ठायाः संस्कृताध्ययनार्थं संस्कृत-सम्भाषणार्थं च जालाधारित-वर्गाः प्रचलन्ति । पञ्जीकरणाय आवेदन-पत्रस्य सम्पर्क-सूत्रम्
https://chitrapurmath.net/site/activities-girvanaprathistha-online-classes

Scan QR Code
for Enquiry Form